

XARAJATLAR HISOBI VA UNI TAKOMILLASHTIRISH YO‘LLARI

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
“Buxgalteriya hisobi” kafedrası, Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc),
Professor Tashnazarov Samiddin Nizamovich,
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi
Maqsudov Parviz .
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi
Ismatov Islom.
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi
Temurov Maqsud.

Annotatsiya: Ushbu maqolada xarajatlar hisobini tashkil etishning nazariy va amaliy jihatları, shuningdek, uni takomillashtirish yo‘llari tahlil qilingan. Xarajatlar hisobini yuritish korxona moliyaviy natijalarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, foyda va zarar ko‘rsatkichlarining to‘g‘ri shakllanishini ta‘minlaydi. Tadqiqotda xarajatlarni tasniflash, ularni tan olish va hisobga olishning amaldagi tizimi hamda xalqaro standartlar (IFRS) bilan uyg‘unlashtirish masalalari ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, xarajatlar hisobini takomillashtirishda raqamli texnologiyalarni joriy etish, ichki nazoratni kuchaytirish va boshqaruv hisobini rivojlantirishning ahamiyati yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Xarajatlar hisobi, moliyaviy natija, IFRS, boshqaruv hisobi, xarajatlarni tasniflash, tannarx, ichki nazorat, buxgalteriya hisobi, raqamli texnologiyalar, optimallashtirish, moliyaviy tahlil.

Kirish. Hozirgi zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar faoliyatining samaradorligini oshirish, moliyaviy barqarorlikni ta‘minlash hamda raqobatbardoshlikni kuchaytirishda xarajatlar hisobini to‘g‘ri tashkil etish alohida ahamiyatga ega. Xarajatlar korxona faoliyatining asosiy iqtisodiy ko‘rsatkichlaridan biri bo‘lib, mahsulot tannarxi, foyda va umumiy moliyaviy natijalarni shakllantirishda bevosita ishtirok etadi. Shu sababli xarajatlarni aniq va ishonchli hisobga olish boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim axborot bazasi hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasida so‘nggi yillarda buxgalteriya hisobi

tizimini modernizatsiya qilish, uni xalqaro standartlarga moslashtirish va moliyaviy hisobotlarning shaffofligini oshirish bo‘yicha izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PQ-104-son qarori “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” mamlakatda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish, moliyaviy intizomni mustahkamlash hamda boshqaruv tizimini takomillashtirishga qaratilgan muhim hujjatlardan biri hisoblanadi.[1] Shuningdek, 2023-yil 11-sentabrda PF-158-son Farmoni “O‘zbekiston – 2030 strategiyasi to‘g‘risida” iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida samaradorlikni oshirish, zamonaviy boshqaruv mexanizmlarini joriy etish hamda moliyaviy hisobot tizimini xalqaro standartlar bilan uyg‘unlashtirishni nazarda tutadi.[2] Bundan tashqari, 2021–2025-yillarda buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobot tizimini rivojlantirish bo‘yicha qabul qilingan qarorlar hamda xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga (IFRS) bosqichma-bosqich o‘tish bo‘yicha belgilangan vazifalar korxonalarda xarajatlar hisobini zamonaviy talablar asosida yuritishni taqozo etmoqda.[3] Bu esa moliyaviy axborotning ishonchliligi, taqqoslanishi va shaffofligini oshirishga xizmat qiladi. Mazkur hujjatlar asosida korxonalarda xarajatlar hisobini yuritish tizimini takomillashtirish, uni xalqaro standartlarga yaqinlashtirish hamda boshqaruv qarorlarini qabul qilishda aniq va to‘liq ma’lumotlar bilan ta’minlash imkoniyatlari kengaymoqda. Shu sababli xarajatlar hisobini samarali tashkil etish korxonalarda resurslardan oqilona foydalanish, tannarxni optimallashtirish, foydani oshirish hamda iqtisodiy qarorlar sifatini yaxshilashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada xarajatlar hisobining nazariy asoslari hamda uni takomillashtirish yo‘llari tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili. Xarajatlar hisobini tashkil etish va uni takomillashtirish masalasi buxgalteriya hisobi va boshqaruv hisobi tizimida muhim yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu yo‘nalishda xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan keng ilmiy tadqiqotlar olib borilgan bo‘lib, ular xarajatlarni tasniflash, hisobga olish, tahlil

qilish va boshqarish masalalarini turli nazariy va amaliy yondashuvlar asosida o'rganishgan. Xorijiy olimlardan Robert S. Kaplan boshqaruv hisobida xarajatlarni tahlil qilish va ularni samarali boshqarish bo'yicha muhim ilmiy yondashuvlarni ishlab chiqqan. U Activity-Based Costing (ABC) tizimini taklif qilib, xarajatlarni aniq faoliyat turlari bo'yicha taqsimlash orqali tannarxni yanada aniq hisoblash mumkinligini asoslab bergan. Kaplan fikricha, an'anaviy xarajatlarni taqsimlash usullari ko'pincha noto'g'ri qarorlar qabul qilinishiga olib keladi, shuning uchun xarajatlarni faoliyat asosida hisoblash korxona samaradorligini oshiradi.[4,5] David Alexander esa moliyaviy hisobot standartlari doirasida xarajatlarni tan olish va ularni davrlar bo'yicha to'g'ri aks ettirish masalalarini chuqur o'rgangan. Uning fikricha, xarajatlar hisobi ehtiyotkorlik (prudence) va moslik (matching) tamoyillariga asoslanishi kerak. Bu tamoyillar xarajatlarni tegishli daromadlar bilan bir davrda aks ettirishni ta'minlab, moliyaviy natijalarning ishonchliligini oshiradi.[6]

Mahalliy olimlardan Sh. Sh. Shodmonov iqtisodiy tahlil va boshqaruv iqtisodiyoti sohasida xarajatlarning korxona samaradorligiga ta'sirini chuqur o'rgangan. Uning fikricha, xarajatlarni optimallashtirish va ularni to'g'ri boshqarish korxonaning rentabelligini oshirishda asosiy omillardan biri hisoblanadi. Shodmonov xarajatlar tahlili boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim axborot bazasi ekanligini ta'kidlaydi. Shuningdek, B. T. Tojiboyev o'z ilmiy ishlarida korxonalarda xarajatlar hisobini tashkil etish va iqtisodiy tahlil qilish masalalariga alohida e'tibor qaratgan. Unga ko'ra, xarajatlarni to'g'ri tasniflash, ularni doimiy nazorat qilish va tahlil qilish mahsulot tannarxini kamaytirish hamda korxona foydasini oshirish imkonini beradi. Tojiboyev xarajatlar hisobini takomillashtirishda zamonaviy boshqaruv usullaridan foydalanish zarurligini ham ta'kidlaydi.[7] Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Robert Kaplan va David Alexander kabi xorijiy olimlar xarajatlarni boshqaruv hisobi va moliyaviy standartlar nuqtayi nazaridan o'rgangan bo'lsa, Shodmonov va Tojiboyev kabi mahalliy olimlar ularni

korxona amaliyoti va iqtisodiy tahlil bilan bog‘liq holda tadqiq etganlar. Bu esa xarajatlar hisobini takomillashtirishning nazariy va amaliy asoslarini yanada mustahkamlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda korxonalarda xarajatlar hisobini tashkil etish va uni takomillashtirish yo‘llarini o‘rganishda ilmiy bilishning taqqoslash (comparative) usuli qo‘llanildi. Ushbu usul orqali milliy buxgalteriya hisobi tizimi va xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (IFRS) doirasida xarajatlarni hisobga olish jarayonlari o‘zaro solishtirildi. Taqqoslash usuli yordamida xarajatlarni tan olish, tasniflash va hisobga olishdagi o‘xshashlik va farqlar tahlil qilindi hamda ularning amaliyotdagi qo‘llanilish darajasi baholandi. Natijada xarajatlar hisobida xalqaro standartlar iqtisodiy mazmunga asoslanganligi, milliy tizim esa ko‘proq hujjatlashtirish tamoyiliga tayanganligi aniqlandi. Ushbu yondashuv tadqiqotning ilmiy asoslangan xulosalarini shakllantirishga xizmat qildi.

Tahlil va natijalar. Korxonalarda xarajatlar hisobini to‘g‘ri tashkil etish moliyaviy natijalarni aniq shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Xarajatlar korxona faoliyatining asosiy iqtisodiy ko‘rsatkichlaridan biri bo‘lib, ular mahsulot ishlab chiqarish, xizmat ko‘rsatish va umumiy boshqaruv jarayonlarida sarflangan resurslarni ifodalaydi. Shu sababli xarajatlar hisobini yuritish tizimi qanchalik aniq va mukammal bo‘lsa, korxonaning moliyaviy natijalari ham shunchalik ishonchli bo‘ladi. Tahlil jarayonida shuni ko‘rsatdiki, xalqaro amaliyotda xarajatlar hisobi asosan IFRS hamda boshqaruv hisobi tamoyillariga asoslanadi. Ushbu tizimlarda xarajatlar iqtisodiy mazmuniga ko‘ra tan olinadi va ular daromadlar bilan moslik prinsipi asosida bog‘lanadi. Ya’ni xarajatlar aynan shu daromadni shakllantirishda ishtirok etgan davrda hisobga olinadi. Bu yondashuv moliyaviy natijalarning haqqoniy aks etishini ta’minlaydi. Milliy buxgalteriya tizimida esa xarajatlar ko‘proq hujjatlashtirish tamoyiliga asoslanadi. Ya’ni xarajatlar birlamchi hujjatlar, hisob-fakturalar va tasdiqlovchi ma’lumotlarga tayangan holda tan olinadi. Bu tizim amaliy jihatdan qulay bo‘lsa-da, ayrim hollarda xarajatlarning iqtisodiy mazmuni

to'liq aks etmasligi yoki davrlar bo'yicha noto'g'ri taqsimlanishiga olib kelishi mumkin. Tahlil davomida xarajatlarni tasniflash masalasi ham o'rganildi. Xarajatlar odatda ishlab chiqarish xarajatlari, davr xarajatlari, ma'muriy xarajatlar va moliyaviy xarajatlarga bo'linadi. Ushbu tasniflash korxona boshqaruvini yengillashtiradi va xarajatlar ustidan nazoratni kuchaytiradi. Ayniqsa, ishlab chiqarish xarajatlarini aniq hisoblash mahsulot tannarxini to'g'ri shakllantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, boshqaruv hisobining rivojlanishi xarajatlar tahlilida muhim o'rin tutadi. Activity-Based Costing (ABC) tizimi kabi zamonaviy yondashuvlar xarajatlarni aniq faoliyatlar bo'yicha taqsimlash imkonini beradi. Bu esa resurslardan foydalanish samaradorligini oshiradi va ortiqcha xarajatlarni kamaytirishga yordam beradi. Raqamli texnologiyalarning joriy etilishi ham xarajatlar hisobiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. ERP tizimlari, avtomatlashtirilgan buxgalteriya dasturlari xarajatlarni real vaqt rejimida hisobga olish imkonini beradi. Bu esa inson omilini kamaytirib, xatoliklarni minimallashtiradi.

O'tkazilgan tadqiqot natijalari korxonalarda xarajatlar hisobini yuritishning mavjud holati va uni takomillashtirish yo'nalishlarini aniqlashga imkon berdi. Tahlillar asosida quyidagi asosiy natijalar shakllantirildi. Birinchidan, xarajatlar hisobida xalqaro va milliy tizimlar o'rtasida sezilarli metodologik farqlar mavjudligi aniqlandi. Xalqaro standartlarda xarajatlar iqtisodiy mazmun asosida tan olinsa, milliy tizimda hujjatlashtirish tamoyili ustunlik qiladi. Bu esa ayrim hollarda moliyaviy natijalarning vaqt jihatidan farq bilan aks etishiga olib keladi. Ikkinchidan, xarajatlarni tasniflash tizimi korxona boshqaruvida muhim rol o'ynashi aniqlandi. To'g'ri tasniflangan xarajatlar mahsulot tannarxini aniq hisoblash, foyda va zarar ko'rsatkichlarini real baholash imkonini beradi. Aksincha, noto'g'ri tasniflash boshqaruv qarorlarining sifatsiz bo'lishiga olib kelishi mumkin. Uchinchidan, boshqaruv hisobi tizimining rivojlanishi xarajatlar ustidan nazoratni kuchaytirishi va resurslardan samarali foydalanishni ta'minlashi aniqlandi. Ayniqsa, ABC (Activity-Based Costing) tizimi xarajatlarni aniq faoliyatlar bo'yicha

taqsimlash orqali tannarxni optimallashtirishga xizmat qiladi.

To‘rtinchidan, raqamli texnologiyalarni joriy etish xarajatlar hisobining aniqligini sezilarli darajada oshirishi aniqlandi. Avtomatlashtirilgan tizimlar yordamida xarajatlar real vaqt rejimida qayd etiladi, bu esa moliyaviy hisobotlarning tezkorligi va ishonchliligini oshiradi. Beshinchidan, O‘zbekistonda buxgalteriya hisobi tizimini xalqaro standartlarga moslashtirish bo‘yicha olib borilayotgan islohotlar xarajatlar hisobini takomillashtirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Bu jarayon korxonalarda moliyaviy shaffoflikni oshirishga va investitsion jozibadorlikni kuchaytirishga xizmat qilmoqda.

Takliflar va xulosa. Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, korxonalarda xarajatlar hisobini takomillashtirish bo‘yicha quyidagi asosiy takliflar ishlab chiqildi:

1. Xarajatlar hisobini xalqaro standartlar (IFRS)ga bosqichma-bosqich moslashtirish. Korxonalarda xarajatlarni hisobga olish jarayonini xalqaro standartlarga yaqinlashtirish moliyaviy ma’lumotlarning shaffofligi va taqqoslanishini oshiradi. Shu sababli xarajatlarni tan olishda iqtisodiy mazmun ustuvorligini ta’minlash, moslik (matching) tamoyilini keng qo‘llash hamda zamonaviy moliyaviy hisobot talablariga mos tizimlarni joriy etish zarur. Bu yondashuv korxona moliyaviy natijalarining ishonchliligini oshiradi va investitsion jozibadorlikni kuchaytiradi.

2. Xarajatlar hisobini raqamlashtirish va avtomatlashtirilgan tizimlarni joriy etish. Korxonalarda ERP tizimlari va zamonaviy buxgalteriya dasturlarini keng qo‘llash xarajatlarni real vaqt rejimida hisobga olish imkonini beradi. Bu esa inson omilini kamaytiradi, xatoliklarni minimallashtiradi va hisobotlarni tezkor tayyorlashni ta’minlaydi. Shu bilan birga, xarajatlar ustidan ichki nazorat kuchayadi va boshqaruv qarorlari uchun aniq axborot bazasi shakllanadi.

Xulosa qilib shuni ta’kidlash mumkinki, korxonalarda xarajatlar hisobini to‘g‘ri tashkil etish va uni samarali yuritish moliyaviy natijalarni aniqlashda eng

muhim omillardan biri hisoblanadi. Xarajatlar korxona faoliyatining asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlaridan biri bo'lib, ular mahsulot tannarxi, foyda darajasi hamda umumiy moliyaviy barqarorlikni shakllantirishda bevosita ishtirok etadi. Xarajatlar hisobini yuritishda xalqaro va milliy tizimlar o'rtasida ma'lum metodologik farqlar mavjud. Xalqaro amaliyotda xarajatlar asosan iqtisodiy mazmun asosida tan olinadi va daromadlar bilan moslik prinsipi asosida bog'lanadi. Bu esa moliyaviy natijalarning aniq va haqqoniy aks etishini ta'minlaydi. Milliy buxgalteriya tizimida esa xarajatlarni tan olish ko'proq hujjatlashtirish va rasmiy tasdiqlarga asoslanadi, bu esa ayrim hollarda vaqt va mazmun jihatidan tafovutlarni keltirib chiqarishi mumkin. Shuningdek, tadqiqot davomida xarajatlar tasnifi, ularni boshqarish va tahlil qilish tizimlari ham o'rganildi. Aniqlanishicha, xarajatlarni to'g'ri tasniflash korxona boshqaruv samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Ishlab chiqarish, davr, ma'muriy va moliyaviy xarajatlarni aniq ajratish mahsulot tannarxini to'g'ri hisoblash imkonini beradi. Bu esa o'z navbatida korxonaning rentabelligini oshirishga xizmat qiladi. Boshqaruv hisobi tizimining rivojlanishi ham xarajatlar hisobini takomillashtirishda muhim rol o'ynaydi. Activity-Based Costing (ABC) kabi zamonaviy yondashuvlar xarajatlarni aniq faoliyatlar bo'yicha taqsimlash imkonini beradi. Natijada resurslardan foydalanish samaradorligi oshadi va ortiqcha xarajatlar kamayadi. Bu esa korxona raqobatbardoshligini kuchaytiradi. Raqamli texnologiyalarni joriy etish xarajatlar hisobining zamonaviy bosqichga o'tishini ta'minlamoqda. Avtomatlashtirilgan buxgalteriya tizimlari xarajatlarni tezkor va aniq hisobga olish imkonini berib, hisobotlarning sifatini oshirmoqda. Shu bilan birga, inson omilining kamayishi xatoliklar ehtimolini sezilarli darajada pasaytiradi. O'zbekistonda buxgalteriya hisobi tizimini xalqaro standartlarga moslashtirish bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlar xarajatlar hisobini takomillashtirishga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bu jarayon korxonalarda moliyaviy shaffoflikni oshirish, investitsion muhitni yaxshilash hamda iqtisodiy qarorlar sifatini oshirishga xizmat qilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-104-son Qarori “2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida”, 28.01.2022-y.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-158-son Farmoni “O'zbekiston – 2030 strategiyasi to'g'risida”, 11.09.2023-y.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-5215-son Qarori “Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarini joriy etish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”, 04.08.2021-y.
4. IFRS Foundation. International Financial Reporting Standards (IFRS). – London: IFRS Foundation, 2024
5. Kaplan R. S., Atkinson A. A. Advanced Management Accounting. – USA: Pearson, 2012.
6. Alexander D., Nobes C. Financial Accounting: An International Introduction. – UK: Pearson, 2016.
7. Shodmonov Sh. Sh., Tojiboyev B. T. Iqtisodiyot nazariyasi. Toshkent:Iqtisod-Moliya,2018.